

Vakbeweging en crisis

Krisis van de vakbeweging?

Alfred Kleinknecht

In deze bijdrage wordt de tegenwoordige economische crisis geïnterpreteerd vanuit het perspectief van *de theorie van de lange golf* in het economisch leven. Na een korte schets van de lange-golf theorie komen een aantal uit de crisis voortvloeiende bedreigingen voor de vakbeweging aan de orde. In een derde gedeelte wordt kort op de te verwachten economische ontwikkeling en de kansen van het conservatieve 'herstelbeleid' ingegaan. Ten slotte komen een aantal aanzetten voor een progressief vakbondsbeleid aan de orde.

De theorie van de lange golf in de economie.

Volgens de theorie van de lange golf is het lange-termijn groeipad van de economie geenszins stabiel. Er is eerder sprake van systematische variaties, waarbij 20 à 25 jarige fases van hoge groei en welvaart afgewisseld worden met fases van relatief lage groei van ongeveer dezelfde lengte. Als 'vader' van deze theorie wordt dikwijls de Rus N.D. Kondratieff (1926) aangehaald. Er zijn echter wel wat eerdere bijdragen, waarbij vooral het werk van Van Gelderen uit 1913 te noemen is. Laatstgenoemde is weliswaar veel geciteerd, maar (vanwege de taalbarrière) helaas zeer zelden gelezen.

Een lange-golf beweging is oorspronkelijk vooral waargenomen in prijs- en interestreeksen (vanaf ongeveer 1780). Er is veel gestreden over de vraag, of soortgelijke golven ook in 'reële' reeksen (zoals industriële productie of nationaal produkt) aanwijsbaar zijn. Auteurs zoals Glissman e.a. (1981), Mandel (1973) en Van Duijn (1979) hebben deze vraag bevestigend beantwoord. De kritiek kwam onder meer van Van der Zwan (1980) en Van Ewijk (1981, 1982). In een meer recente controverse hebben wij de hypothese verdedigd, dat er ruwweg vanaf de periode van 'hoogkapitalisme' sprake is van een statistisch significant lange golf patroon. In de periode daarvoor zijn de statistische bevindingen tegenstrijdig en moet de vraag naar het bestaan van lange

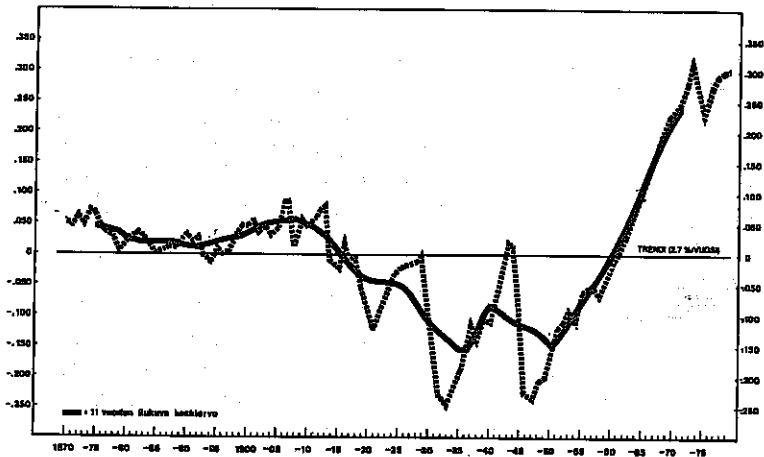
* Alfred Kleinknecht is werkzaam aan de Rijksuniversiteit Limburg

** Bijdrage aan het kongres 'Vakbeweging in perspectief' op 29 januari 1988, Amsterdam.

golven als open worden beschouwd (zie Bieshaar/Kleinknecht, 1984, 1986 en Solomou, 1986).

Ik zal in het volgende niet gedetailleerd op deze discussie ingaan, maar slechts een grafiek tonen van Korpinnen (1981), die de reeksen van Maddison (1977) over de industriële productie van 16 OESO-landen heeft samengevoegd tot één index. Deze methode heeft als voordeel, dat incidentele verstoringen in het groeipad van bepaalde landen 'uitgemiddeld' worden. Er ontstaat als het ware een index van de gemiddelde groei van de hoog geïndustrialiseerde landen.

Grafiek 1 Index van economische groei in 16 OESO-landen volgens Korpinnen (1981, 102).

Na afrek van een trend tonen de residuen in grafiek 1 een patroon, dat goed overeenkomt met de datering van lange-golf bewegingen in de literatuur: prosperiteit vóór 1873/75, daarna circa 20 jaar met lage groei ('De Grote Depressie'), en vanaf het midden van de jaren 1890 tot aan de eerste Wereldoorlog toe hogere groei ('Belle Epoque'); zwakke groei tussen de wereldoorlogen en daarop volgend tot aan het begin van de jaren '70 de 'Wirtschaftswunder'-periode. Indien we dit schema naïef extrapoleren, zijn de jaren '70 en '80 van onze eeuw weer een periode met zwakke groei, die mogelijk gevolgd wordt door een heropleving in de jaren '90.

De pioniers van de lange-golven theorie hebben een aantal hypothesen ter verklaring van de golven aangereikt (zie bijvoorbeeld Van Gelderen 1913). De mijns inziens belangrijkste zijn de over-investeringshypothese en de innovatiehypothese ofwel 'leading sector' hypothese (voor een uitvoerige discussie zie Kleinknecht, 1987). De innovatiehypothese is door Schumpeter (1939) nader uitgewerkt en in academische kringen gepopulariseerd.

Volgens Schumpeter wordt het op en neer van de lange golven ondermeer veroorzaakt door het in de tijd diskontinu optreden van belangrijke inno-

vaties ('neue Kombinationen'). Deze innovaties leiden tot het ontstaan van nieuwe (of vernieuwde) bedrijvigheid. De harde groei van deze nieuwe activiteiten trekt de overige sectoren van de economie mee en maakt een langere periode van hoge groei mogelijk.

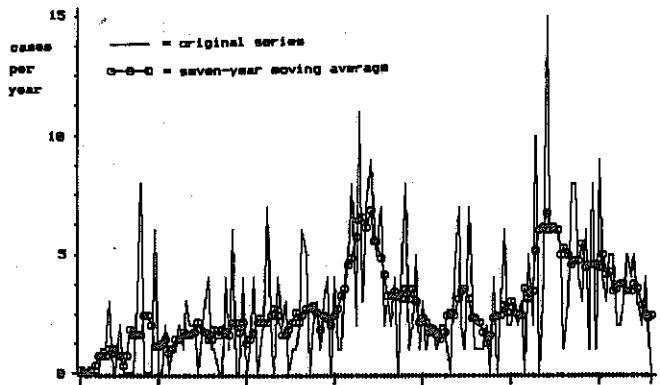
Schumpeter kreeg echter scherpe kritiek van Kuznets (1940). Deze twijfelde niet slechts aan het bestaan van lange golven, maar meende ook, dat Schumpeter noch voldoende empirische bewijzen noch een overtuigende theoretische verklaring had gegeven voor het *diskontinu* optreden van belangrijke innovaties.

Over de laatstgenoemde punten is in de afgelopen jaren in de literatuur vrij uitvoerig en controversieel gediscussieerd. Ik heb elders een gedetailleerd overzicht gegeven en daarbij de vraag naar het bestaan van innovatiegolven bevestigend beantwoord (Kleinknecht, 1987). Net als bij de vraag naar het bestaan van economische golven (zie boven), zal ik me bij de discussie om innovatiegolven en de oorzaken daarvan tot enkele zeer summiere illustraties beperken. Grafiek 2 geeft bijvoorbeeld een index van zogenoemde 'basis innovaties', die gebaseerd is op drie verschillende verzamelingen. Grafiek 3 geeft een reeks van produkt-gerelateerde 'sleutelpatenten'. Beide grafieken zijn bedoeld als indikator voor relatief radikale innovaties en stammen uit Kleinknecht (1987a), waar problemen omtrent de betrouwbaarheid van zulke gegevens uitvoerig aan de orde komen.

De grafieken tonen twee innovatiegolven, die telkens in het 'dal' van de economische golf (zie grafiek 1) beginnen en tot in de opgaande fase reiken. Een soortgelijk patroon gedurende de twintigste eeuw komt overigens ook naar voren in de gegevens, die door de critici van de hypothese van innovatiegolven werden aangereikt (zie Kleinknecht, 1987, 72-75). Ook data over het oprichten van nieuwe researchlaboratoria in de VS tussen 1899 en 1949 tonen een soortgelijk beeld (zie *ibid.*, 112).

Tevens laat een onderzoek van de twintigste eeuw zien, dat de relatief radikale innovaties van de jaren 1930-1950 in dezelfde bedrijfstakken gekoncen-

Grafiek 2 Index van basis innovaties uit drie bronnen uit Kleinknecht (1987a, 8).

treed zijn, die ook in de naoorlogse 'boom' een sleutelrol in het groeiproces gespeeld hebben (ibid., 159-187). Dit laatste komt overeen met het vermoeden, dat de innovatiegolven inderdaad bepalend zijn voor de structuur van de daarop volgende 'boom' fase.

Hoe valt nu het golfgewijze optreden van radicale innovaties te verklaren? Eén mogelijke verklaring heeft betrekking op het geval, dat bedrijven in een fase van trage groei met voortdurende overcapaciteiten komen te zitten en dus problemen ondervinden, hun 'cash flow' in bestaande activiteiten te re-investeren. Willen zij gehoor blijven geven aan de ironische spreuk van Karl Marx ("akkumuleert, akkumuleert: dat is Mozes en de Profeten!"), dan resten hun slechts twee mogelijkheden: ofwel zich in de moordende concurrentiestrijd begeven op de gevestigde markten, of zich door middel van innovaties nieuwe investeringsmogelijkheden kreëren.

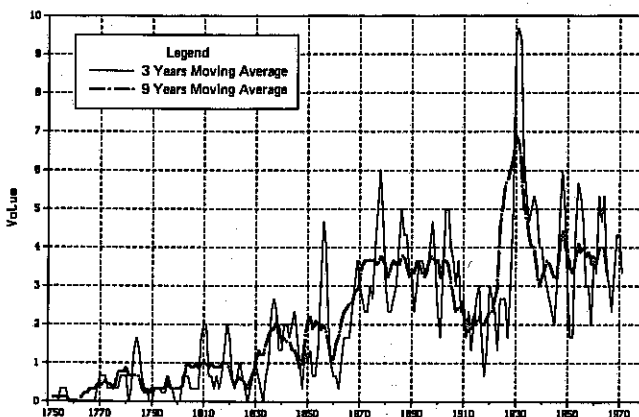
Terwijl men in de fasen van forse groei de neiging heeft, om met geleidelijke verbeteringen binnen bestaande (hard groeiende) technologische trajecten te volstaan, zijn de depressieve fasen een periode van breuk en heroriëntatie, waarbij nieuwe technologische trajecten worden geopend.

Voor het verdedigen van de hypothese van innovatie-golven en de daarmee verband houdende, 'depression trigger'-verklaring heb ik overigens in het verleden wel kritiek gekregen (zie Freeman, Clark en Soete 1982, Solomou, 1986a). Het lijkt er intussen echter op, dat de critici ten minste gedeeltelijk bakzeil gehaald hebben (zie bijvoorbeeld Coombs, 1987).

Indien we het golfgewijze optreden van radicale innovaties als een gegeven accepteren, kan het ontstaan van golven in het economische groeiproces zowel op een 'keynesiaanse' als ook op een 'marxistische' manier worden verklaard (daarbij is een modelmatige uitwerking van deze zienswijzen nog een taak van verder onderzoek).

Vanuit een keynesiaanse visie zou men de rol van multiplikator- en accelereffecten beklemtonen, die verbonden zijn aan de opbouw van capaciteiten

Grafiek 3 *Produkt-gerelateerde sleutelpatenten uit Kleinknecht (1987, 91).*

in industrieën, die door een golf van innovaties nieuw ontstaan ('innovation multiplier'). Het bovenste keerpunt van de lange golf zou dan gekarakteriseerd kunnen worden als het punt, waar de capaciteitsopbouw over de effectieve vraag heenschiet (deze zienswijze past goed bij moderne systeemdynamische varianten van de over-investeringstheorie, zie bijvoorbeeld Sterman 1987). Er is dus sprake van een systematische onevenwichtsrelatie tussen vraag en aanbod, waarbij in de opgaande fase van de lange golf het inkomenseffect van investeringen, en in de neergaande fase hun capaciteitseffect domineert.

Vanuit een marxistische visie zou men benadrukken, dat een golf van radicale innovaties een positieve invloed kan hebben op de winstvoet en haar determinanten (organische samenstelling en omloopsnelheid van het kapitaal, arbeidsproductiviteit en dergelijke). De verspreiding van een golf van innovaties is dus (naast de depreciatie van de kapitaalgoederenvoorraad in de crisis) een verdere faktor, die een (sekulaire) daling van de winstvoet tegenwerkt. Recentelijke bevindingen van ondermeer Menshikov en Klimenko (1985) en Entov en Poletayev (1987) over een lange-golf beweging in geaggregeerde winstvoeten, laten vermoeden, dat deze hypothese niet onrealistisch is, ook al is een verdere empirische onderbouwing alsmede een modelmatige uitwerking van deze hypothese zeker wenselijk.

Bedreigingen voor de vakbeweging

Vanuit bovengeschetste visie is het dal van de lange golf een periode van herstructurering (of in Schumpeters terminologie: 'kreatieve destructie'), waarin oude industrieën en technologieën ten onder gaan en tevens nieuwe ontstaan. Uiteraard is dit geen zuiver 'ekonomisch' proces. De herstructurering heeft ook invloed op een breed spektrum van maatschappelijke structuren en krachtsverhoudingen en wordt door deze mede bepaald. Een belangrijke akteur hierbij is de vakbeweging.

In het volgende worden (zonder claim van volledigheid) een aantal uit de crisis voortvloeiende factoren, die de positie van de vakbeweging negatief beïnvloeden, op een rijtje gezet:

- de massale werkloosheid doet de concurrentie onder de werknemers toenemen, wat de onderlinge solidariteit bemoeilijkt en de positie van de vakbeweging verzwakt.
- door de neergang van de ekonomie wordt de speelruimte voor sociale compromissen tussen werkgevers en vakbonden kleiner; in een situatie, waarin het niet meer gaat om verdeling van een steeds groeiende koek, maar om de minimalisering van verliezen, heeft de vakbond zijn leden gewoon weinig (positiefs) te bieden.
- de crisis in de ekonomie kan ook een crisis in de ekonomische theorievorming met zich meebrengen. Een voorbeeld uit de jaren dertig is de crisis van de neo-klassieke theorie en de opkomst van het keynesianisme. In de tegenwoordige crisis zijn er duidelijke indicaties

de beperkingen van een keynesiaans geïnspireerde bijsturing van de economie duidelijk gemaakt. Tevens wordt het keynesianisme hard aangevallen door diverse aanhangers van radikaal markt-anarchistische concepten (monetaristen, nieuwe klassieken, neo-oostenrijkers). Met deze heropleving van het sociaal darwinisme in de economische theorie en de verzwakking van het keynesianisme komt tevens een belangrijke theoretische grondslag van de reformistische arbeidersbeweging op de helling te staan.

- teneinde de 'aanbodskant' van het marktproces te verbeteren en verbandhoudend met het bovenstaande komt in het overheidsbeleid de noodzaak van ingrijpende saneringen op de voorgrond te staan: bezuinigingen, deregulering, privatisering, denivellering, flexibilisering zijn de trefwoorden. Ook hier vissen de vakbonden achter het net en komt het traditionele korporatistische overleg-model onder druk te staan.
- door het verlies aan banen, verbandhoudend met de neergang van oude industrieën en technologieën in de crisis, verdwijnt tevens een belangrijk gedeelte van de sociale basis van de vakbeweging. Indien de vakbonden proberen, dit tegen te houden en de belangen van hun leden te verdedigen, dan kan dit gemakkelijk 'konservatisme van de vakbonden' worden genoemd (zo Dahrendorf, 1984). Er ontstaat dus een verkeerde wereld, waarin uitgerekend de ideologen van het kapitaal zich als progressieve, innovatieve pioniers profileren, terwijl de vakbonden als anachronistische vijanden van de technische vernieuwing te kijk staan, die de broodnodige aanpassing van de industriële structuur belemmeren.
- de opkomst van nieuwe industrieën en technologieën schept een aantal nieuwe banen voor schaarse specialisten, wiens positie op de arbeidsmarkt in beginsel dermate gunstig is, dat zij geen vakbond nodig hebben. Aangezien het onderwijssysteem slechts vertraagd inspelt op de behoefte aan nieuwe kwalifikaties in nieuwe industrieën, zal deze schaarsteverhouding enige tijd voortduren. Het zal dus ten minste in een overgangstijd voor de vakbonden erg moeilijk zijn, deze mensen te organiseren.
- als gevolg van de aanhoudende massawerkloosheid en het bezuinigingsbeleid van overheidskant dreigt een splitsing van de arbeidsmarkt in een 'kern'-gedeelte en een marginaal gedeelte. De 'kern' bestaat uit hooggeschoolde, goedbetaalde werknemers met vast dienstverband, waaromheen een gemarginaliseerde groep van laaggeschoolden, jonge schoolafbrekers, ouden, gehandikaptten, buitenlanders etcetera gesitueerd is, die in tijdelijke dienstverbanden (al of niet via het grijze circuit) gelegenhedswerk verrichten. Voor de vakbeweging zijn laatstgenoemden veel moeilijker te bereiken en te organiseren dan de kern. Daarmee bestaat het gevaar, dat de vakbond zich gaat ontwikkelen tot een soort 'sociale ANWB', die voornamelijk als pressiegroep van relatief geprivilegeerde 'banenbezitters' fun-
ceert. De gemarginaliseerden worden dan overgelaten aan hun lot

(en mogelijk aan de sociale demagogie van rechts), en het concept van een solidaire maatschappij komt verder op de helling te staan.

Indien bovenstaande punten suggereren, dat de vakbeweging door de crisis in een erg delikate positie terechtkomt, dan mag tevens niet worden vergeten, dat haar rechtse tegenstanders het mogelijk ook niet even gemakkelijk hebben. Daarover in het volgende meer.

Zal het 'no nonsense' beleid slagen?

Uitgaande van het normatieve beginsel, dat de vakbeweging er belang bij heeft, bovengeschetste bedreigingen zo goed mogelijk tegen te houden, stelt zich de vraag hoe en in hoeverre het proces van maatschappelijke herstructurering te beïnvloeden valt. In het volgende kan zeker geen 'kookboek' voor een strategie voor de vakbonden gepresenteerd worden. Men kan echter wel proberen, een aantal punten en een richting aan te geven, waar een strategie gezocht kan worden.

Uiteraard zijn de kansen van de vakbeweging om tegen de bovengenoemde bedreigingen met succes in te gaan niet onafhankelijk van het politieke 'klimaat' in de maatschappij als geheel. En het politieke klimaat staat niet los van de verdere economische ontwikkeling. Men kan bijvoorbeeld argumenteren, dat de 'verrechtsing' (in Westduitsland: 'Tendenzwende') gedurende de jaren '70 en '80 ook begunstigd was door het blijkbare economische falen van een aantal sociaaldemokratische regeringen. Voor de vraag, of met betrekking tot het politieke klimaat het getij weer gekeerd kan worden is het van groot belang, of het 'no nonsense' beleid van de diverse regeringen in de eerstvolgende jaren erin slaagt, de economische situatie ingrijpend te verbeteren. Alvorens op de perspectieven van de vakbeweging nader in te gaan, is het daarom nuttig, eerst de huidige economische situatie en de verwachtingen voor de nabije toekomst in beschouwing te nemen.

Er zijn een aantal indicaties, dat het konservatieve 'herstelbeleid' voorlopig achter het net zal gaan vissen.

De recente *beurskrach* kan als indicatie worden genomen voor de voortdurende instabiliteit van het kapitalistisch marktstelsel en het falen van het rechtse 'no nonsense' beleid. Men kan bijvoorbeeld argumenteren, dat de herverdeling van inkomens ten gunste van de kapitaalbezitters geen extra produktieve investeringen, maar slechts meer speculatie heeft mogelijk gemaakt. Immers, in de meeste landen, waar de krach plaatsvond is er sprake van regeringen rechts van het midden. Men stelle zich (als zuivere denkoefening) eens voor, dat zo'n beurskrach had plaatsgevonden in landen met overwegend sociaaldemokratische of socialistische regeringen. In die gevallen had men van rechts zeker niet gearzeld, de beurskrach als een logisch gevolg van socialistisch wanbeleid te interpreteren!

Weliswaar suggereert de theorie van de lange golven, dat men ergens in de jaren 1990 een opleving van de economie zou kunnen verwachten. Echter, men mag bij het hanteren van een cyclusmodel niet vergeten, dat naast de

endogene krachten ook exogene verstoringen een rol kunnen spelen. Er zijn een aantal redenen om te verwachten, dat een opgang van de lange golf in de jaren 1990 niet zonder meer vergeleken kan worden met de opgang in de jaren vijftig. In de eerste plaats is het aannemelijk, dat de 'boom' van de jaren 1950 en '60 niet slechts was veroorzaakt door een endogene opleving van de lange golf, maar ook door een wederopbouw-effekt. Indien (wat we hopen) zo'n effect in de jaren negentig er niet is, dan zal ook de heropleving van de lange golf zwakker uitvallen dan in de jaren vijftig.

Ten tweede ontstond door de opbouw van enorme schulden in een aantal ontwikkelingslanden voor de economie van de hoog ontwikkelde landen gedurende de laatste 10 à 15 jaar een extra exportvraag, die in principe conjunctuurstabiliserend heeft gewerkt (de lange-golven depressie was harder aangekomen, ware het niet, dat de ontwikkelingslanden structureel meer geïmporteerd dan geëxporteerd hadden). De lang-golven depressie was dus gedempt door een soort mondiaal 'keynesiaans' deficitbeleid. Indien de opgebouwde schulden inderdaad terugbetaald zullen worden, dan houdt dit in, dat de export/import verhouding omgedraaid moet worden, waardoor voor de rijke industrielanden gedurende een langere periode een negatieve vraag-impuls ontstaat, die de groei doet verminderen. Vanuit dit vraagtheoretische perspectief lijkt het economisch (en niet slechts uit humanitaire redenen) verstandig, om de schulden van de ontwikkelingslanden kwijt te schelden en hen tevens in staat te stellen, om nieuwe schulden te maken (ook al past dit laatste argument niet goed bij de calvinistische cultuur in Nederland).

Het bovenstaande argument over een mondiaal 'keynesiaans' deficitbeleid tenslotte geldt in principe ook voor het dubbele (begrotings- en handels-) tekort van de Verenigde Staten. Weliswaar wordt momenteel de noodzaak van een vermindering van deze tekorten voor een lange-termijn stabilisering van de wereldeconomie beklemtoond; echter, iedere vermindering van deze tekorten impliceert op korte termijn ook een uitval van effectieve vraag.

Het bovenstaande samenvattend kan gesteld worden, dat de verwachte opgang van de lange golf in de jaren negentig voor de Europese economie best nog wat vertraagd en gedempt kan verlopen en dat de aanhangers van het 'no nonsense' beleid het niet even gemakkelijk zullen hebben, hun beleid aan het publiek te verkopen. Indien deze inschatting juist is, dan bestaat in de volgende jaren een reële kans voor de profilering van progressieve tegenposities die een verschuiving in het politieke klimaat teweeg kunnen brengen ("Wende der Wende").

Aanzetten voor progressieve alternatieven¹

Van de beurskrach in oktober 1987 kan men niet slechts een negatieve uitwerking op het korte-termijn conjunctuurverloop verwachten; het ziet er naar uit, dat dit evenement ook een zware psychologische tegenslag is voor

1. Voor het schrijven van deze passage heb ik waardevolle tips te danken aan Jürgen Hoffman (Hochschule für Wirtschaft und Politik in Hamburg), zie ook Hoffman (1986)

de zelfverzekerde aanhangers van het 'no nonsense' beleid. Uitgaande van de bovengeschetste inschatting van het conjunctuurverloop bestaat een reële kans, dat in de eerstvolgende jaren verdere (zij het minder spektakulaire)² tegenslagen zullen volgen. De te verwachten teleurstellingen openen de kans, dat het maatschappelijke klimaat zodanig verandert, dat de 'verrechtsing' gestopt wordt en zich nieuwe perspectieven voor 'links' in het algemeen en voor de vakbeweging in het bijzonder aandienen.

Hierboven was er sprake van, dat de depressiefase van de lange golf een verrijkende herstructurering van de economie en van brede maatschappelijke structuren en krachtsverhoudingen teweeg brengt. Tegen deze achtergrond stelt zich de vraag hoe en in welke richting de vakbeweging dit proces in haar voordeel kan beïnvloeden. Dit zal immers mede beslissend zijn voor de toekomstige kracht van de vakbonden. De vraag is dus welke normatieve en preskriptieve uitspraken er over grote lijnen van het vakbondsbeleid gedaan kunnen worden.

Eén belangrijke richting van het herstrukturingsproces zou betrekking moeten hebben op het voorkomen van een 'amerikanisering' (Hoffman 1986) van de Europese vakbonden. Onder 'amerikanisering' kan men de ontwikkeling verstaan in richting van een 'sociale ANWB' van geprivilegeerde 'banenbezitters', die gewoon als pressiegroep van haar 'klub'-leden funktioneert en zich daarbij niets aantrekt van de interessen van niet-leden. Daarbij bestaat het gevaar, dat vakbondsfunctionarissen gewoon lobbyisten van 'hun' industriebranche worden: alles wat goed (slecht) is voor 'hun' branche is ook goed (slecht) voor hun leden³. De vakbeweging kan dan gemakkelijk worden uitgespeeld tegen andere maatschappelijke bewegingen, zoals de ekologiebeweging. Zo kunnen milieubeschermdende investeringen door vakbonden geweerd worden met als argument, dat de extra kosten daarvoor slecht zijn voor de concurrentiepositie en dus slecht voor de werkgelegenheid; of vakbondsleden in de wapenindustrie kunnen uitgespeeld worden tegen de vredesbeweging.

De vraag of en in hoeverre nieuwe technologieën (flexibele automatisering, informatietechnologie) de solidariteit onder werknemers kunnen bedreigen en hun segmentering (en daarmee een 'deel en heers' strategie van de ondernemers) bevorderen, is uitvoerig bediscussieerd in Hoffmann (1986) en kan hier niet verder behandeld te worden. Het staat echter buiten kijf, dat hier sprake is van een eersterangs uitdaging voor de vakbeweging.

De technologische ontwikkeling biedt echter ook positieve aspecten voor de ontwikkeling van een solidair vakbondsbeleid. Hoffman noemt als voorbeeld conflicten omtrent de beveiliging van werknemers tegen schadelijke stoffen in het productieproces. Zulke conflicten op bedrijfsniveau kunnen de

2. Een meer spektakulaire tegenslag zoals een bankenkrach behoort echter nog steeds tot de mogelijkheden.

3. Een mooie illustratie van zulke tendensen is een aantal gevallen, waarbij in vergaderingen van de West-Duitse voedingsbond de eis van een rookverbod geweerd werd met als argument, dat roken goed is voor de werkgelegenheid in de tabaksbranche. Met dezelfde logica zou men een campagne kunnen onzetten met als motto: "Solidariteit met de farma-collees".

vakbonden gevoelig maken voor argumenten uit de milieubeweging en zijn nauw verbonden met de principiële vraag van "wat, hoe en voor wie produceren en hoe leven?" (Hoffmann 1986, 22).

Teneinde een beter evenwicht te vinden tussen anachronistische techniek-oppositie enerzijds en een naïeve techniek-euforie anderzijds, zou het voor de vakbonden nuttig zijn, eens systematisch te inventariseren, welke soorten innovaties men principieel wil blokkeren (bijvoorbeeld in de wapenindustrie), welke men zou kunnen beïnvloeden (bijvoorbeeld toepassing van informatietechnologie), en welke innovaties men zelfs zou moeten promoten (bijv. milieutechnologie, arbeidsduurverkorting).

Willen de vakbonden de ontwikkeling naar een individualistische, gesegmenteerde maatschappij (waarin zij zelf uiteindelijk ten opzichte van de ondernemers het onderspit zullen delven) tegenhouden, dan mogen zij geen 'special interest group' worden. Zij moeten veeleer programmatisch inspelen op een verbintenis met andere progressieve maatschappelijke stromingen, en uiteraard moeten ze ook als advocaat optreden voor de gemarginaliseerde 'niet-bezitters' van vaste banen en uitkeringsgerechtigden.

Een tegenstelling tussen vakbonden en ecologiebeweging kan voorkomen worden, doordat men zich geen kunstmatige tegenstelling tussen economische groei en milieubescherming laat aanpraten: er is ook milieubescherming door economische groei mogelijk. De Westduitse ekonomengroep 'Memorandum Alternativen der Wirtschaftspolitik' heeft in dit verband suggesties voorgelegd, die ook in een Nederlandse context interessant zijn. Zo eist men onder meer een werkgelegenheidsprogramma met overheidsinvesteringen, die doelen op:

- herstel en behoud van natuur en milieu (lucht, water, bodem, lawaai-bestrijding);
- nieuwe technologieën ten bate van het rationeel gebruik van energie-en grondstofbronnen;
- promotie van woningbouw en stadssanering;
- uitbreiding en verbetering van het openbaar vervoer (denk bijvoorbeeld aan een high-tech programma voor de NS).
- verbetering van de regionale infrastructuur in een Europese kontekst.

Zulke eisen doelen vooral op een samenwerking tussen de traditionele arbeidersbeweging en nieuwe ecologische stromingen. Men zou het bovenstaande lijstje nog kunnen aanvullen met andere punten, zoals concepten tot rekonversie van wapenproductie naar maatschappelijk nuttige produkten; of eisen in de sfeer van rekwalifikatie door om-, her- en bijscholing en herverdeling van werk door arbeidsduurverkorting (als aanvulling op defensieve eisen, die slechts op het versoepelen van afvloeiingsprocessen doelen); andere aandachtspunten kunnen liggen op het gebied van bescherming van diverse vormen van flexibel werk (deeltijdwerkers, uitzendkrachten, afroepkontrakten).

In essentie komen zulke eisen neer op het geven van een solidair antwoord op de bedreigingen van de economische crisis en de 'deel en heers' strategie van het kapitaal (maatwerk, privatisering, flexibilisering, individualisering

en segmentering van de werknemers). De progressieve beweging kan daarbij aanknopen aan een aantal schrijnende kontradicties, zoals de accumulatie van rijkdom versus nieuwe armoede, technologische hoogstandjes versus hulpeloosheid tegenover milieurampen en honger in de derde wereld, of de toename van technologische mogelijkheden versus voortdurende werkloosheid en marginalisering van een belangrijk deel van de bevolking.

Grof gesproken stelt zich in de huidige crisis het alternatief: Gaat men met behulp van de welvaartsstaat de crisis of met behulp van de crisis de welvaartsstaat bestrijden? Hiertoe dient de vakbeweging uiteraard duidelijk stelling te nemen. Een verdediging van de welvaartsstaat is overigens ook te legitimeren vanuit het historische conjunctuuronderzoek: De boven geschetste lange-golven theorie toont immers aan, dat het kapitalisme óók zware crises heeft doorgemaakt in tijden, waar er nog geen sprake was van een moderne welvaartsstaat en een sterke vakbeweging (en waar de faktorprijzen zeker nog flexibeler waren dan vandaag)⁴.

De bovengeschetste punten doelen op een oriëntering van de vakbeweging op een samenwerking met andere progressieve maatschappelijke krachten, waarbij de vakbeweging zelf centrum van een progressieve beweging kan worden.

Literatuur

- Bieshaar, H. en Kleinknecht, A., 1984, Kondratieff long waves in aggregate output? An econometric test, *Konjunkturpolitik*, 30. Jahrgang, 5. Heft, 279ev.
- Bieshaar, H. en Kleinknecht, A., 1986, Reply to S. Solomou, *Konjunkturpolitik*, 32. Jahrgang, 3. Heft, 185ev.
- Coombs, R., 1987, Long waves, depression and innovation. Comment on Kleinknecht, *De Economist*, Band 135, no. 3.
- Dahrendorf, R., 1984, Verhindern statt vorantreiben, *Die Zeit*, 18-5-84 (geciteerd in: Hoffmann 1986, 29).
- Duijn, J.J. van, 1979, *De lange golf in de economie*, Van Gorcum, Assen.
- Entov, R. en Poletayev, A., 1987, On the long-term dynamics of the rate of return, in: T. Vasko (ed.), 1987, *The long wave debate*, Berlin, Heidelberg, Springer, New York.
- Ewijk, C. van, 1981, The long wave: a real phenomenon?, in: *De Economist*, Band 129, 324ev.
- Ewijk, C. van, 1982, A spectral analysis of the Kondratieff-cycle, *Kyklos*, Vol. 35, Fasc. 3, 324ev.
- Freeman, C., Clark, J., Soete, L., 1982, *Unemployment and technical change*, Frances Pinter, London.
- Gelderen, J. van, 1913, Springvloed, Beschouwingen over industriële ontwikkeling en prijsbeweging, *De Nieuwe Tijd*, 18e jaargang, 253ev, 369ev, 445ev (3 delen).
- Glismann, H., Rodemer, H. en Wolter, F., 1981, Lange Wellen wirtschaftlicher Ent-

4. Het zal interessant zijn om eens te onderzoeken, of de amplitudes van de conjuncturele cycli onder de invloed van welvaartsvoorzieningen (als 'built-in-stabilizer') sinds de tweede wereldoorlog afgenomen zijn, of juist toegenomen zijn, vergeleken met de situatie vóór de tweede wereldoorlog.

Onderzoek technologie en economie

Wie pakt de handschoen op ?

Asje van Dijk*

Het technologisch gehalte van onze samenleving neemt toe. De betekenis van de techniek voor de wijze waarop mensen met elkaar omgaan en gestalte geven aan economische activiteiten is in een stroomversnelling geraakt. Hedendaagse technologische ontwikkelingen zijn mondiaal en volgen elkaar in snel tempo op. Door de kumulatieve effecten die zich op vele terreinen voordoen lijkt onze samenleving in een transformatieproces te verkeren¹.

Diensten, produkten en productieprocessen worden meer en meer gebaseerd op technisch-wetenschappelijke inzichten. Kennis groeit uit tot een dominante produktiefactor. Investeren in fundamenteel en toegepast onderzoek, transmissiemechanismen en 'human-capital' is cruciaal geworden voor de continuïteit en het concurrentievermogen van moderne, geïndustrialiseerde naties.

In dit artikel wil ik -in vogelvucht- aangeven tot welke adviezen de Programmacommissie Technologie en Economie kwam na vier jaar onderzoek te hebben gestimuleerd naar de relaties tussen technologische en economische ontwikkelingen. Daarbij zullen tevens enkele onderzoeksresultaten uit het programma worden belicht. In andere bijdragen in dit en een volgend nummer van dit tijdschrift zullen enkele van de onderzoekers uit het programma meer gedetailleerd op hun onderzoek ingaan.

* Asje van Dijk is sekretaris van de Programmacommissie Technologie en Economie en werkzaam op het Ministerie van Economische Zaken, directie Algemeen Technologiebeleid. 1 De Commissie voor de Uithouw van het Technologiebeleid (Commissie Dekker) constateert dat juist het tempo waarmee technologische ontwikkelingen zich vandaag de dag voltrekken (zowel in aantal, breedte als kumulatieve werking) de huidige tijd onderscheiden van bijvoorbeeld de jaren-60. Zij spreekt in dit verband over de noodzaak van "transformatie van de samenleving"; rapport Cie. Dekker, pg. 18.